

УДК 9(477)

ВТРАТИ МИРНОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ ВІД ЕПІДЕМІЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ У РОКИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА)

Микола ВИСОТІН

orcid.org/0000-0002-0449-2239

науковий співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. У статті на підставі документального матеріалу з актових книг волинських гродських і земських судів та літописних джерел досліджується проблема втрат мирного населення Волині від епідемічних захворювань у роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

Ключові слова: XVII ст.; Хмельниччина; Україна; Волинь; інтердисциплінарний підхід; епідеміологічна триада; природні катаклізми; епізоотія; пошесть; епідемія чуми 1652 р.; втрати мирного населення.

ПОТЕРИ МИРНОГО НАСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНИ ОТ ЭПИДЕМИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ В ГОДЫ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ВОЛЫНСКОГО ВОЕВОДСТВА)

Николай ВИСОТИН

научний співробітник відділу історичних пам'яток НДІУ

Аннотация. В статье на основе документальных материалов из актовых книг волинских гродских и земских судов, а также летописных источников исследуется проблема потерь мирного населения Волыни от эпидемических заболеваний в годы Освободительной войны украинского народа середины XVII в. под предводительством Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: XVII в.; Хмельниччина; Украина; Волинь; интердисциплинарный подход; эпидемиологическая триада; природные катаклизмы; эпизоотия; эпидемия чумы 1652 г.; потери мирного населения.

LOSSES OF PEACEFUL POPULATION IN VOLHYNIA CAUSED BY EPIDEMIC DISEASES IN THE YEARS OF KHMELNYTSKY UPRISING (BASED ON THE MATERIALS OF VOLHYNIA VOIVODESHIP)

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The article, based on documentary materials from the record books of Volhynia terrestrial (city) and borough (land) courts and chronicles, investigates the problem of the peaceful population losses from epidemic diseases in Volhynia during the Liberation War of the Ukrainian people under the leadership of B. Khmelnytsky.

Key words: 17th century; Khmelnytsky Uprising; Ukraine; Volhynia; interdisciplinary approach; epidemiological triad; natural disasters; epizootics; outbreak; epidemic of plague in 1652; civilian losses.

© Висотін М.

Вагомим чинником людських втрат були епідемії, які невідступно супроводжували давні війни. Безперечно, епідемії траплялися і в мирний час, проте саме збройні конфлікти створювали умови, за яких вони розповсюджувалися особливо широко і ставали найбільш небезпечними [31, с. 7]. Навіть існує думка, що заразні хвороби спричиняли значно більше жертв, ніж самі військові дії. Ще в другій половині XVII ст. на цьому зауважив француз Р. Фора, автор трактату, присвяченого проблемам тогочасної військової медицини. Він писав, що «... вкрай важко уникнути пасток, які розставляють хвороби, і захищатися від їхніх нападів. Хвороби ніколи не укладають перемир'їв, котрі так часто укладають [між собою] ворогуючі сторони. Хвороби проникають всередину війська так само, як шпигуни або перевдягнені вороги. Вони потрапляють в усі відділи табору, входять до наметів вояків, заскокують їх несподівано і «перерізають їм горлянку» раніше, ніж ті встигнуть стати на свій захист. Зрештою, не забувайте, що саме хвороби послабляють і винищують цілі армії» [34, с. 337]. У наш час такої думки дотримуються не лише історики, але й представники інших галузей знань, що, безперечно, надає їй ще більшої вірогідності. До їх числа належать фахівці з української історії В. Смолій і В. Степанков, польський історик Л. Харевічова, а також учень І. Мечникова, військовий лікар і мікробіолог Л. Тарасевич, біолог та спеціаліст з історичної демографії О. Карр-Саундерс, економіст Й. Кулішер та ін. [30, с. 173; 48, с. 60; 8, с. 194; 47, р. 27; 20, с. 13]. Останній дослідник звернув увагу ще на один аспект проблеми. Він підкреслив, що мирне населення було такою ж жертвою епідемій,

як і військові люди. На його думку, «ще більшою мірою (аніж від військових дій. – М. В.) ... сильна смертність стала наслідком поширення у зв'язку з війнами різних епідемічних захворювань. Останні ... лютували у війську ..., поширювалися серед населення (виділення наше. – М. В.) ... тієї місцевості (де відбувалися військові дії. – М. В.). Тож війна була вихідним пунктом для виникнення і поширення різноманітних епідемічних захворювань» [20, с. 13]. Попри те, що ці думки було висловлено ще на початку XX ст., в українській історіографії їх не розвинено належним чином ще й досі. Зокрема, майже не вивчено механізму виникнення епідемій, які поширилися на Волині в роки Хмельниччини – найбільшого військово-політичного конфлікту в історії України XVII ст. Дуже мало відомо про перебіг цих пошестей та найголовніше – про їхній згубний вплив на життя пересічних мирних жителів.

Раніше ми погоджувались із висловленою Ф. Броделем і С. Барашем думкою про те, що вирішення цих проблем можливе на базі інтердисциплінарного підходу, тобто органічного поєднання погляду на епідемії одночасно з двох точок зору: як на біологічні структури та як на об'єкт історії [9; 7, с. 5–6]. Як біологічні структури епідемії підпорядковуються чітким і незмінним законам природи, слідування яким може дати внутрішню структуру дослідження. Як об'єкт історії всі етапи існування цього природного катаклізму мають бути підтверджені відповідними документальними матеріалами і створеними на їх базі статистичними даними [10, с. 103].

Відповідно до цієї настанови одним із головних принципів нашої розвідки став класичний метод дослідження

випадків масової захворюваності, відомий як «епідеміологічна тріада» або «епідеміологічний процес», розроблений в середині ХХ ст. епідеміологом Л. Громашевським [18, с. 54; 17, с. 106–112]. За цим принципом, епідемії спалахують лише там і тоді, коли в певному місці одночасно сформовуються три елементи: 1) з'являються т. зв. «джерела хвороби», тобто небезпечні віруси, через які виникає пошесть; 2) підвищується сприйнятливість людей до негативної дії цих вірусів; 3) встановлюються стійкі шляхи передання хвороби від однієї людини до іншої, а також між окремими групами соціуму.

Передусім зауважимо, що у воєнний час дія кожного елементу тріади стає більш потужною, отже – значно небезпечнішою [48, с. 6, 60]. Так, за даними сучасної епідеміології, збудники небезпечних хвороб завжди існують поряд з людиною і містяться у воді, ґрунті, організмах диких тварин і свійської худоби, у мишах, хробаках тощо. Тож, наприклад, люди, які втікають від небезпеки ворожих нападів до важкодоступних лісових хащів (що було звичайною практикою в роки Хмельниччини), погорільці, змушені жити на руїнах, значно частіше стикаються із вражаючою дією збудників хвороби, аніж це відбувається в мирний час. Зрештою, джерелом небезпеки може бути сама ж хвора людина, яка стає носієм небезпечного вірусу.

Люди, які зіткнулися зі збудниками хвороб, як правило, ставали їх легкою жертвою, оскільки захисні властивості організму послаблювалися внаслідок суттєвого порушення звичних умов життя. До їх числа, зокрема, належить проживання у важких умовах, наприклад, у лісі, на згарищах, у землянках,

ямах тощо. Важливе значення мало погане харчування (або й голодування), вживання в їжу недоброякісних продуктів і води. На цьому аспекті зауважували медієвісти Б. Філіппов та А. Ястребицька. Вони писали, що «війни скорочували або й зовсім знищували убогі запаси харчів, позбавляли найнеобхіднішого, послаблюючи людей настільки, що вони не могли протистояти хворобам та епідеміям» [36, с. 17].

Окремо підкреслимо чинник, на який звертає увагу історик медицини В. Грицкевич [11, с. 35]. Ґрунтуючись на даних сучасної медицини та на підставі аналізу матеріалів з історії Хмельниччини, він пише, що суттєво знижувала здатність організму опиратися хворобі емоційна втома, яка розвивалася на фоні хронічних стресів, у стані яких людина постійно жила під час війни.

Останнім елементом «тріади» є встановлення шляхів, якими небезпечні хвороби стрімко поширювалися серед населення Волинського воєводства. Поза сумнівом, головну роль у цьому процесі відіграло пересування великих людських мас. Передусім йдеться про дислокації українських, польських і татарських військ та втечі мирних жителів з епідемічно небезпечних регіонів. Хворі вояки та втікачі вступали в контакт з людьми, які мешкали на їхньому шляху, і таким чином поширювали серед них хворобу. Слід врахувати, що і пересуванням військ, і втечам населення були властиві певні особливості, внаслідок яких вони ставали особливо небезпечні і охоплювали значні території протягом короткого часу. Так, військовий рух характеризувався цілеспрямованістю, стрімкістю, потужністю і невідворотністю. Своєю чергою втечі мирного населення, які

відбувалися відповідно до середньовічної формули «cito, longe, tarde» – втікати від хвороби якомога швидше, якомога далі, повертатися якнайпізніше [36, с. 16], являли собою, по-перше, масовий рух, по-друге – стихійний, отже, хаотичний і невіддатний жодному контролю.

В роки Хмельниччини на Волині сформувався всі три зазначені елементи, що призвело до спалахів епідемій, значних як за своїми масштабами, так і за наслідками.

Перша документальна згадка про епідемію на Волині під час Хмельниччини зустрічається 1648 р., тобто вже в перший рік війни. Записи про неї містять Львівський і Хмельницький літописи. Останнє джерело хоч і називає цю епідемію «незначний приморок», однак, разом з тим, засвідчує велику кількість жертв від неї: «... року 1648 ... люде **барзо** (виділення наше. – М. В.) упадали» [37, с. 80]. На підставі наявних у нас даних ми вважаємо, що пошесть 1648 р. була потужною. Вона тривала принаймні протягом трьох місяців: з середини жовтня по грудень 1648 р. Її центром стало Руське воєводство. Саме звідти хвороба, ймовірно, поширилася всією Україною, зокрема й Волинню. Попри те, що цей регіон не становить предмета нашого дослідження, в даному разі ми вважаємо за доцільне вивчити його історичний досвід, оскільки, по-перше, описаний нижче механізм виникнення епідемій є типовим, тож майже беззастережно може бути застосований і до Волині; по-друге, пошесть, яка спалахнула в Руському воєводстві, невдовзі поширилася на Волинь, тобто йдеться про ланки одного «ланцюга», розривати які недоречно.

На думку С. Томашівського, безпосередньою причиною спалаху епідемії

стали негаразди, викликані облогою Львова сполученим українсько-татарським військом під проводом Б. Хмельницького. Томашівський пише, що «вже третього дня облоги (11 жовтня. – М. В.) не стало в місті що їсти ... дійшло до того, що убогі люди бралися їсти кінське стерво ... не стало й палива, треба було ламати деревляні будівлі, щоб зварити їжу або обігрітися. Наслідком усього того з'явилися різні хвороби, місто перемінилося на великий шпиталь і багато людей помирало. Особливо діти гинули громадно. В додатку жидівських мерців не було кому й де ховати, задля того трупи розкладалися і отруювали повітря» [32, с. 61–62].

До речі, С. Томашівський детально дослідив феномен масового страху серед львів'ян, який виник у зв'язку з наближенням до міста козацького війська і досяг кульмінації після втечі польських підрозділів на чолі з І. Вишневецьким та М. Сенявським, які перед тим зобов'язалися обороняти його від небезпеки [32, с. 28; 24, с. 122]. Безперечно, відчуття страху, яке тривалий час панувало серед львів'ян, зумовило внутрішнє напруження і, як наслідок, – пригнічений психічний стан практично у всіх міщан. А, як було зазначено вище, саме такі психологічні стани, дія яких багаторазово підсилюється голодуванням і споживанням недоброякісної їжі (що також спостерігалось в обложеному Львові), значно послаблюють захисні властивості організму і роблять людину більш сприйнятливою до зараження різними вірусами. Також це пояснює, чому епідемія змогла охопити місто через лічені дні після початку облоги.

Для розуміння дальших подій також слід врахувати характер самої облоги.

Історичні факти свідчать про те, що Б. Хмельницький не планував захоплювати місто. Він хотів продемонструвати свою перевагу і здобути символічну перемогу, яка б виявилася, наприклад, у тому, що львів'яни визнали б себе переможеними, а міський магістрат пристав на висунуті козаками вимоги. Така відносно толерантна позиція спричинилася до того, що облога з самого початку мала формальний характер. На думку Томашівського, «між двома сторонами запанували фамільярні відносини і завелися приятельські розмови». Тому не дивно, що коли в місті виник голод, обложені звернулися по допомогу до козаків. Останні за гроші або навіть в обмін на тютюн «приводили під мури волів та овець, приносили огородину». З часом козаки навіть почали входити в саме місто [32, с. 62]. Отже, цілком очікувано, що за таких тісних контактів хвороба невдовзі перекинулася на козацьке військо. Львівський літопис повідомляє, що з'явилося «повітря ніякоєсь ... в самих їхніх військах, набарзі на бігунки» [24, с. 123]. Про значний розмах епідемії промовисто свідчать принаймні три факти. По-перше, від неї померло багато вояків. По-друге, її жертвами нарівні з пересічними вояками стали їхні провідники. По-третє, пошесть поширилася не лише серед українців, але й серед їхніх тогочасних союзників – кримських татар. Про це йдеться у Львівському літописі, який повідомляє, що «із самих татар Тугай-бей, царик татарський помер, і той Кривоніс, полковник, і іни многії по звороті від Польські» [24, с. 122]. Про смерть Тугай-бея восени 1648 р. (щоправда, від поранення, а не від хвороби) також пише у своєму щоденнику

М. Йомеловський, польський шляхтич, сучасник тих подій [49]¹.

Таким чином, дальше поширення епідемії було лише справою часу. Передусім воно спричинилося пересуваннями козацького і татарського війська. Під час облоги Львова Б. Хмельницький відправляв цілі загони повсталих селян з козацького табору, в якому вже вирувала пошесть, «на Захід в напрямі Перемишля, ... на південь, ... на Покуття, ... на Поділля і Волинь» [32, с. 66–67]. У Волинському воєводстві також діяли козацькі загони з полків Ф. Джеджалія та М. Кривоноса, які до того брали участь в облозі Львова, який саме потерпав від хвороби. Отже, українські загони не лише виконували стратегічне завдання гетьмана з поширення повстання, але й спричинилися до виникнення голоду, який «був ... всюди, куди тільки пройшли війська козацькі» [24, с. 122]. Також, імовірно, саме вони і занесли пошесть на Волинь.

24 листопада 1648 р., після зняття облоги із Замостя (в якому, до речі, також спалахнула епідемія невдовзі після прибуття туди козаків), українське військо припиняє західний похід і вирушає до Києва. Як зауважують В. Смолій і В. Степанков, на той час у козацькому війську продовжує вирувати хвороба [15, с. 115]. А М. Грушевський висловлює думку, що саме мор серед козаків був однією з причин припинення цієї кампанії. Зворотний шлях козацького війська пролягав через Волинь. 12 грудня 1648 р., тобто в самій його середині, козацьке військо перебувало в Острозі [30, с. 118]. Спираючись на слова Б. Хмельницького, М. Грушевський звертає увагу на те, що «цілих

¹ На думку Ю. Мицика, Тугай-бей загинув 1651 р. [15, с. 172].

шість тижнів тривав сей марш – незвичайно довго навіть з огляду на виїмкові обставини його» [12, с. 122]. Ймовірно, не в останню чергу так сталося через те, що вояки були послаблені хворобою. Під час переходу вони масово вмирали. Саме на Волині в числі багатьох інших помер М. Кривоніс. За свідченням Львівського літопису, «множество їх велике (українських вояків (козаків, селян, міщан та ін.). – М. В.) на дорогах і на Україні змерло ... і той Кривонос, полковник, і іні многії по звороті від Польські» [24, с. 126; 30, с. 115].

До поширення епідемії серед жителів Волині спричинилося не лише козацьке, але й татарське військо. Як ми зазначали вище, під Львовом орда також постраждала від хвороби. При цьому ще наприкінці жовтня, тобто в розпал пошесті, головні сили татар вирушили до Криму. Точний маршрут їхнього війська наразі невідомий. Але можна припустити, що він пролягав через Волинь і принаймні частково збігався з традиційним для татар Чорним шляхом [51, с. 770]. Таким чином, татарські загоны нарівні з козацьким військом сприяли поширенню епідемії серед жителів Волині.

Від хворих вояків мор передався до мирного населення, яке проживало на шляху руху військ, тож «люд мер окрутне наголову» [24, с. 122]. В одному з документів прямо вказується, що це ставалося «за напроваженням повітря през козаків» [41, арк. 573–574; 28, с. 428]. У цьому ж документі йдеться про те, що люди, «криючися перед наприятелем Крижа Святого (татарами. – М. В.) повмирали» [41, арк. 573–574; 28, с. 428]. А, як відомо, від татарських нападів люди намагалися уберегтися, втікаючи до

важкодоступних місць, наприклад, до лісових хащів, і мешкали там, до того ж, потерпаючи від холоду і голоду.

На жаль, нам вдалося виявити небагато документів з історії епідемії 1648 р. на Волині. Разом з тим вони засвідчують значні втрати від повітря, а також дій козацьких і татарських загонів. Так, з дев'яти населених пунктів (про які йдеться в цих документах) п'ять було спустошено на 100%. Це місто Мельниця і села Жмудче, Кривлін, Мірин і Рудка Луцького повіту [41, арк. 573–574; 28, с. 428]. До подій 1648 р. в них нараховувалося 235 димів. Ще чотири поселення зменшилися приблизно на 15%: з 212 димів в них було спустошено 32 дими. Це місто Радзивілів і села Опарипси, Леятин і Немирів Кременецького повіту [41, арк. 573–574; 28, с. 432]. В масштабах воєводства втрати були значно більшими. В. Смолій і В. Степанков, посилаючись на С. Томашівського, пишуть, що «події осені 1648 р. обернулися великою руйнацією Західного регіону України», зокрема й Волині; нарівні з втратами від воєнних дій однією з головних причин цього руйнування дослідники називають епідемії [30, с. 115].

В контексті нашого дослідження важливе значення мають також епізоотії, тобто випадки масової загибелі свійської худоби від небезпечних інфекцій. Одними з небагатьох дослідників, які звернули увагу на цю проблему, були Б. Урланіс і В. Грицкевич. Відзначаючи, що «вплив епідемій на чисельність населення був дуже великим» [35, с. 342], Урланіс підкреслив, що водночас необхідно звертати увагу «також на епізоотії, які поглинали велику кількість свійської худоби» [35, с. 346]. А Грицкевич зробив дуже важливе спостереження, що нерідко спалахи

захворювань у людей збігалися з хворобами у тварин [11, с. 36].

Серйозність проблеми пояснюється тим, що вона справляла деструктивні впливи одразу по двох напрямках: поперше, падіж худоби вилучав з домогосподарств значне число тварин, які традиційно забезпечували населення м'ясо-молочними продуктами харчування, а також відігравали важливу роль в повсякденній господарській діяльності людини, оскільки були єдиним (!) джерелом тяглової сили; по-друге, згідно з даними сучасної епідеміології, низка хвороб, на які хворіють тварини, потенційно небезпечна і для людини. Ці хвороби входять до групи т. зв. «зоонозів». Зараження відбувається під час контакту людини з хворою твариною: наприклад, на полюванні, під час зняття шкурки і переробки хутра, вживання до їжі зараженого м'яса, укусів комах, які паразитують на тварині, тощо [17, с. 525, 589; 11, с. 16; 1, с. 145]. Між іншим, до числа найнебезпечніших зоонозів сучасна епідеміологія відносить чуму [29, с. 42; 18, с. 589].

На сьогодні відомо небагато свідчень про спалахи епізоотій в роки Хмельниччини, тому кожне з них становить особливу цінність. Наразі в нашому розпорядженні є три документи, які повідомляють про падіж свійської худоби влітку 1651 р. Жителі с. Звиняча² свідчили, що на початку літа 1651 р. перед загрозою наступу козаків і татар їхніх волів відігнали до містечка Горохів Луцького повіту, де вони перебували близько двох місяців – з 19 червня по 26 серпня 1651 р. А невдовзі після того, як воєнна небезпека минула, воли почали здихати від

² О. Баранович такого населеного пункту не згадує [6].

пошесті. Документ повідомляє про загинув 40 волів і корів під час цього спалаху хвороби [44, арк. 299 зв. – 301, 421–423, 423 зв.– 425 зв.; 28, с. 232]. З тексту джерела випливає, що зараження, швидше за все, відбулося в околицях Горохова, оскільки, якби воли захворіли в с. Звинячому і їх переганяли вже хворими, вони б загинули (залежно від терміну інкубаційного періоду хвороби) наприкінці червня або на початку липня 1651 р. У зв'язку з цим можна припустити, що принаймні частина худоби, яку тримали горохівські міщани і жителі навколишніх сіл, також була охоплена пошестю. Однак найбільшу цікавість становить той факт, що описувані події відбувалися неподалік від м. Берестечка (відстань між ним і Гороховим становить близько тридцяти кілометрів), до того ж безпосередньо під час Берестецької воєнної кампанії. А, як відомо, саме в цей час потужний мор вразив спочатку українське, а потім і польське військо (детальніше на обставинах цієї справи зупинимось трохи нижче). І найголовніше, описувані події безпосередньо передували спалаху епідемії чуми 1652 р. Таким чином, виявлені документи засвідчують досить цікавий збіг обставин; щоправда, наразі ми не можемо ані ствердити, ані спростувати їх випадковість або взаємну обумовленість та закономірну послідовність.

Наступна масштабна епідемія спалахнула на Волині влітку 1651 р. Більш точно локалізувала її епіцентр Л. Харевичова. На її думку, «wynikła ta zaraza na polach beresteckiej walki» [48, s. 64]. Її першими жертвами стали українські і польські вояки, які згодом поширили хворобу серед мирного населення.

Питання про причини епідемії наразі залишається відкритим. Припустимо,

що вони були пов'язані з мором худоби в околицях Горохова, тим більше що за часом цей мор збігся зі значним погіршенням ситуації як в українському, так і в польському війську. Кампанія 1651 р. розпочалася ще взимку, тож до початку літа обидва війська вже були виснажені і потерпали від голоду. В пошуках припасів фуражири спустошували все довкола. У своєму щоденнику С. Освенцим писав, що «козаки спустошують Волинь і Підляшшя і **забирають худобу** (виділення наше. – М. В.)» [13, с. 272]. Від козаків «не відставали» і жовніри. Відомий кричущий випадок, який не знайшов розуміння навіть у самих поляків – сучасників подій. Йдеться про дозвіл і прямий наказ короля Яна Казимира своїм воякам запасатися харчами, відбираючи їх у місцевого населення («wolnego wszędzie brania») [21, с. 196]. С. Освенцим підкреслював, що «такий дозвіл ще ніколи не давали скільки небудь порядні військначальники, [оскільки] він став приводом розорення всієї Волині, бо негайно солдати, слуги й іноземці розсіялися загонами в усі боки і ... почали **грабувати худобу** (виділення наше. – М. В.), провіант і різне майно в домах бідних селян» [21, с. 272–273]. Цілком імовірно, що в числі реквізованої худоби опинилися хворі тварини, які й стали джерелом зараження. Таке припущення цілком відповідає сучасному баченню проблеми виникнення зоонозів.

У липні 1651 р. пошесть уже лютувала в українському таборі. Полонений козак на допиті повідомив, що «чернь жахливо помирає і що вже 260 возів чи не найзнатніших хворих Хмельницький звелів вивезти зі стану для освіження повітря» [19, с. 33]. Для оцінки масштабів епідемії необхідно хоча б приблизно

встановити число померлих, про яких ідеться в цьому повідомленні. Розміри козацьких возів, на яких вивозили тіла померлих, орієнтовно були 2х3 метри³. Якщо припустити, що з міркувань поваги до померлих «**найзнатніших** (виділення наше. – М. В.) хворих» їхні тіла не вантажили одне на одне і не поклали впоперек воза, в такому разі на один воз могло вміститися (вздовж, одне біля одного) не менше чотирьох тіл. Таким чином, ідеться про загибель лише на початку епідемії щонайменше тисячі осіб. При цьому в повідомленні, на жаль, взагалі відсутні відомості, на підставі яких можна було б хоч приблизно встановити, скільки померло від епідемії пересічних повстанців – так званої «черні». Ґрунтуючись на оціночному свідченні про те, що ця чернь «жахливо помирала», можна висловити здогад, що її було дуже багато. Окрім того, як правило, у відсотковому відношенні кількість хворих значно перевищує кількість померлих від епідемії. Враховуючи сказане, можна припустити, що козацьке військо вразила потужна пошесть.

Як відомо, на завершальному етапі Берестецької битви жовніри вступили в козацький табір. Там вони захопили багато речей, частина яких, без сумніву, належала померлим від пошесті козакам. Також у таборі залишилося багато знесилених хворобою людей. Тому не дивно, що серед поляків теж невдовзі поширилася пошесть. Її наслідки були менш тяжкими. Літописець повідомляє,

³ Висновок про це можна зробити, співставивши дані з археологічних розкопок І. Свешнікова [3, с. 59] з етнографічними матеріалами (чумацький віз з експозиції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. На думку працівників музею, вози саме такого типу використовувалися у козацькому війську) [52].

що після закінчення битви, йдучи розореними землями Волині, жовніри «через мор ... по дорогах здихали всюди, як собаки» [26, с. 229].

Під час Берестецької кампанії «внаслідок незручностей життя у військово-му таборі» захворіли навіть король Ян Казимир і великий коронний гетьман Ієремія Вишневецький. Король виїхав до Львова і хворів там декілька тижнів, але зміг одужати [13, с. 540]. А коронний гетьман не переніс хвороби і 20 серпня 1651 р. помер під Паволоччю [13, с. 543]. Існує декілька версій про причини смерті Вишневецького, однак одна з найпоширеніших пов'язує її саме з пошестю. Наведений приклад недвозначно свідчить про те, наскільки важким було становище простих вояків, якщо жертвами хвороби стали такі непересічні особи, як Ієремія Вишневецький та Ян Казимир.

Хворі жовніри поширювали заразу серед мирних жителів сіл і містечок, вздовж яких пролягав шлях війська. На жаль, через брак документального матеріалу наразі неможливо навіть приблизно встановити, скільки людей померло від цієї епідемії. Можемо лише сказати, що хвороба винищувала цілі села. Так, «през неприятеля йдучого і повертаючого з-під Берестечка, яко і през вимартя повітрям» обезлюднили села Березолупи і Матвіївка Луцького повіту [39, арк. 351 зв.–352; 28, с. 658]. Постраждало і саме Берестечко, в якому не залишилося «цілих жидівських димів, в котрих господарі мешкають, тільки дванадцять, а залишок през різні дезоляції, так морове повітря, яко і частий перехід жовнірський спустошали» [39, арк. 713 і зв.; 28, с. 684].

Найтяжча епідемія вразила Волинь 1652 р. Можемо припустити, що напередодні її спалаху суспільство охопила

гнітюча атмосфера очікування близького нещастя. Це впливає зі свідчень тогочасних авторів, які не лише описували хронологію подій, але й певною мірою відбивали у своїх творах настрої тієї частини суспільства, інтереси якої вони виражали. Так, польський хроніст Ян Томаш Юзефович писав, що пошесті 1652 р. нібито передували страшне сонячне затемнення, під час якого «słońce ... ledwie świeciło», і поява комети, яка «roztrzucał[a] smutne promienie po krainach Polski» [50, s. 151]. Відповідно до тогочасних ментальних уявлень такі знаки провіщували гнів Божий і його намір неодмінно покарати людей. Тема Божого гніву знайшла подальший розвиток в українському літописі Самійла Величка: він також пояснював спалах мору покаранням за «грішні людські дії» [22, с. 119]. А Чернігівський літопис демонстрував невідворотність такого покарання, підкреслюючи глибину гріхопадіння не лише світських людей, але й духовних [16, с. 64]. До речі, Л. Харевичова, посилаючись на Л. Кубалю, також звернула увагу на загальну апатію, яка охопила людей 1652 р. і, таким чином, «przygotowywał[a] sprzyjające podłoże dla dalszego rozwoju epidemii» [48, s. 65].

Про значні масштаби і згубні наслідки пошесті промовисто свідчить той факт, що про неї згадують усі найбільші тогочасні джерела. Величко і Самовидець, автори Добромільського, Межигірського та Чернігівського літописів, «літописці» Дворецьких, Йоасафа Кроковського та Варлаама Ясинського, Феодосій Сафонович, автор «Кройніки з літописців стародавніх ...» – усі повідомляють про великий мор, який поширився по всій Польщі, Литві і Україні [22; 23, с. 64; 14, с. 240; 25, с. 99; 16, с. 24; 27,

с. 40; 27, с. 39; 26, с. 229; 38, с. 88]. Підкреслюючи масштабність пощесті, Величко писав, що «впав на малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, гнів Божий і вдарив на неї смертоносною правицею так, що в Києві та в інших малоросійських містах і селах багато хто позбувся свого тимчасового життя і мусив оселитися у вічності» [22, с. 119].

За попередніми підрахунками автора, 1652 р. від пощесті постраждало понад 400 волинських сіл і містечок, у яких нараховувалося близько 11528 димів. Після закінчення епідемії документи про сплату подимних податків фіксують лише 5706 димів. Таким чином, можна припустити, що того року загальні втрати від епідемії по воєводству склали майже 50%.

Пощість 1652 р. виявилася також однією з найдовших за часом. Вона тривала «від зшестя Святого Духа аж до зими великої» [38, с. 88]. Згідно з календарем церковних свят того року день зшестя Святого Духа на апостолів відзначався 6 червня [33, с. 4, 84]. Тож якщо початок «зими великої» відраховувати від грудня, то виходить, що мор тривав щонайменше шість місяців, тобто майже півроку (!).

Як і завжди, стрімке поширення епідемії в першу чергу було пов'язане з пересуваннями військових загонів. Цілком очевидно, що при цьому не мало жодного значення, до якої з протиборчих сторін вони належали. Так, у містечку Гулевичі Луцького повіту зі 190 димів вціліло лише 3, а решта була спустошена повітрям, яке спалахнуло через «перейстя густі і часті жовнірські» [39, арк. 405; 28, с. 665].

Також не викликає сумнівів, що були небезпечні не лише безпосередні

контакти вояків з населенням, але й користування речами хворих людей. Попри це на Волині, де лютував мор (власне, як і в інших воєводствах), залишалася буденністю ревізиція речей, харчів і худоби під час стягання стацій. Не були поодинокими випадки, коли вояки навіть забирали цілі будинки з поселень, які незадовго перед тим постраждали від епідемії. Про один із таких випадків йдеться у скарзі володимирських євреїв на перехожих жовнірів, які розібрали і взяли з собою житла інших євреїв, які померли від чуми [45, арк. 536 зв.–537; 28, с. 663]. Таким чином, жовніри, перевозючи будинки, не лише поширювали хворобу в незаражених місцевостях, але й довершували спустошення постраждалих від епідемії поселень, скорочуючи в них число димів.

Пощість поширювали не лише військові загоны, але й самі мирні жителі, коли залишали свої оселі, рятуючись від епідемії. Їхній життєвий досвід свідчив, що вберегтися від хвороби неможливо. Тому у точній відповідності до старого правила вони втікали від небезпеки якнайшвидше і якнайдалі, а поверталися якомога пізніше або ж не поверталися взагалі. Наприкінці літа і восени 1652 р. такі втечі стали масовими, тому документи часто пояснюють обезлюднення поселень не лише смертями від хвороби, але також «розейстя[м] підданих ... через морове повітря» [39, арк. 230–231; 28, с. 629]. Поза сумнівом, втечі рятували чимало життів, проте водночас завдали багато лиха, оскільки нерідко серед втікачів траплялися і носії хвороби [2, с. 609].

Також підкреслимо, що масові втечі мирного населення слід розглядати не лише як один зі шляхів поширення епідемії, але і як вагомий чинник

обезлюднення поселень. Про це промовисто свідчить такий приклад. Михайло Загоровський і Филип Бокій Печихвостський, які за дорученням сеймику Волинського воєводства 1653 р. проводили люстрацію вибранців ланової піхоти, маніфестували перед Луцьким гродським урядом про те, що доручену їм люстрацію провести не вдалося. На заваді стала «розширена плягка Панська, тобто морове повітря, на люди всюди у воєводстві Волинському і повітах його пануюча», від якої «піддани і люди зевшонд з домів своїх не відати де розійшлися і порозходилися і вибранця жадного на той час важко було побачити і налізти» [39, арк. 519–520; 28, с. 275]. Для правильної оцінки цього свідчення варто взяти до уваги дві обставини. По-перше, вояків до ланової піхоти брали з усіх маєтностей, які були на Волині: з королівських, духовних і шляхетських; по-друге, повноваження люстраторів поширювалися на все воєводство. Отже, маніфестацію Загоровського і Бокія Печихвостського можна вважати своєрідним «зрізом», який зафіксував масовий відтік населення з усієї Волині через пошесть 1652 р.

Заради справедливості зауважимо, що в документах рідко йдеться про пошесть як єдину причину спустошення сіл і містечок та міграцій мирного населення. Як правило, епідемічна загроза поєднувалася з іншими важливими обставинами, наприклад, голодом, військовою небезпекою, шляхетськими наїздами тощо. Однак ці обставини були обтяжливим чинником, який значно збільшував втрати від епідемії, отже, робив її ще небезпечнішою.

Так, 1652 р. в Луцькому повіті міста Губків, Тучин Старий і Новий «през різні

припадки: повітря і неприятеля, а також інші спустіли», а в їхніх присілках з тих самих причин взагалі не вціліло жодного диму [40, арк. 116–117 зв.; 28, с. 615]. Села Дермань, Кунін, Коршів та Мізочок обезлюднили «для інкурсій козацьких, утяжіння жовнірського і для зарази морового повітря» [39, арк. 74 зв.–75; 28, с. 619]. Не менш конкретно визначено причину спустошення сіл Русивль і Капустин, в яких «одні холопи через повітря повмирили, а другі перед тим же повітрям і для голоду геть порозходилися» [39, арк. 304 і зв.; 28, с. 647]. А в селах Городок і Обарів з 200 димів «сто чотирнадцять відійшло і не вистачає ... през розійстя се від уставичного жовніра ..., також теж през вистинання і покалічення їх през його милість пана Каспра Ростопчу, подстолего новгородського, і през повітря» [39, арк. 244 і зв.; 28, с. 632].

Різке скорочення чисельності населення Волині та руйнація її господарської системи через епідемії негативно вплинули на стан вцілілої частини населення. Передусім це виявилось в нездатності волинян сплачувати податки в колишньому обсязі. Поборці, одночасно із повідомленням про неможливість вибрати подимне з містечка або селища через його спустошення, зазначали, що причиною цього, зокрема, був мор: «...в селі Пузові, в повіті Володимирському лежачому ... димів мешкальних хлопських сім, тепер, през спустошення жовнірське, през повітря й інші припадки, в пустки се обернуло й люди в них не мешкають і немаш з кого подимне вибрати» [45, арк. 680 зв.–681 зв.; 28, с. 688]. В тих місцевостях, де частині жителів вдалося вижити під час пошестей та військових дій, вони вже не могли сплачувати не лише нові податки, які зросли в багато

разів, але навіть «водлуг старих квітів», тобто в тому ж обсязі, як і раніше. Про це регулярно йдеться в документах. Так, у селах Кукли, Кам'янка і Оконна поборця 1652 р. констатував майже дворазове зменшення кількості димів порівняно із попереднім, 1651, роком і зазначив, що «в тих селах для великої дезоляції від неприятеля коронного і морового повітря водлуг старих квітів (подимне. – М. В.) вибрати сповна не могл» [39, арк. 251 зв.–252; 28, с. 634].

Кризовий стан, який охопив усіх без винятку жителів Волині, змусив шляхту вживати невідкладних заходів для зменшення податкового навантаження на воеводство, тягар якого знесилені люди вже не могли витримувати. Зокрема, в інструкції елекційного сеймику Волинського воеводства послам на вальний сейм 1653 р. прямо зазначалося, що «... starać sie o to ich mość panowie posłowie nasi maia, aby podatkami i contribuciami poddanych nashych nie oferowali, którzy nie telko co lożyć na podatki, ale u żywić nie maia czym odpadszy ab agricultura przez odebranie wszystkich zbiorów y dobytków swoich, y nie tylko przez woynę, ale y przez zaraze morowego powietrza ...» [42, арк. 216–223 зв.; 4, с. 442–443].

Епідемії продовжували вражати Волинь і в наступні роки. На жаль, про них відомо дуже небагато. Виявлені документи дають можливість лише констатувати сам факт спалаху хвороби і лише приблизно оцінити його масштаби. Однак ані для реконструкції перебігу подій, ані для встановлення масштабів збитків цих відомостей недостатньо. Так, відомо, що 1653 р. «з допущення Божого» Волинь знову вразило «повітря морове». Судячи з того, що воно поширилося «не тільки тут, в тим воеводстві Волинському, але й

інших в Короні Польській воеводствах», йдеться про досить велику пошесть [39, арк. 126 зв.–130 зв.; 5, с. 753–757]. Натомість мор 1654 р., швидше за все, був пересічною подією. Про нього відомо лише те, що він вразив села Роговичі і Твориничі Володимирського повіту, в яких знищив 11 димів з 20 наявних [43, арк. 567 зв.–568 зв.; 28, с. 739]. Деяко більше знаємо про епідемію 1656 р. Як і попередня, вона також спалахнула у Володимирському повіті, однак, імовірно, була значно більшою за розмірами. На користь такого припущення свідчить вказівка на те, що хвороба не лише поширилася селами воеводства «наче пошесть», але й спустошила їх настільки, що завадила місцевій шляхті виступити посполитим рушенням до королівського війська [46, арк. 559–560 зв.].

Таким чином, було встановлено нерозривний причинно-наслідковий зв'язок між фактом ведення бойових дій та епідемічним процесом на всіх ланках його еволюції. В роки Хмельниччини на Волині сформувалися всі умови, за яких виникають пошесть – існували джерела зараження людей небезпечними хворобами, населення було послаблене тривалою і виснажливою війною, до того ж хвороби швидко охоплювали значні території через постійні переміщення військ та втечі мирного населення з епідемічно небезпечних регіонів. Такий стан справ призвів до того, що небезпечні хвороби не полишали волинських земель протягом десяти років поспіль. Найбільшим за весь період 1648–1657 рр. став чумний мор 1652 р., згадки про який містяться в усіх без винятку тогочасних джерелах. Своєю чергою епідемії спричиняли різке скорочення чисельності населення, знищували міста і

села Волині та руйнували її господарчу систему, ще більше поглиблюючи кризу, породжену військовими діями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева С. С. Організація боротьби з чумою на запорізько-татарському прикордонні за часів Нової Січі / С. С. Андреева // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 143–151.
2. Андреева С. С. Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734 – 1775 рр.) / С. С. Андреева // Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля. – К., 2010. – С. 608–623.
3. Археологія доби українського козацтва / [Д. Я. Телегін, І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков]. – К.: ІЗМН, 1997. – 336 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Т. I. – Ч. II. – 622 с.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1861. – Т. 4. – Ч. III. – 1100 с.
6. Баранович О. І. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович. – К.: Укрполіграфоб'єднання, 13 друк. ім. Леніна, 1930. – 156 с.
7. Бараш С. І. История неурожаев и погоды в Европе / С. Бараш. – Ленинград: Гидрометеоиздат, 1989. – 236 с.
8. Беляков В. Д. Военная гигиена и эпидемиология / В. Д. Беляков, Е. Г. Жук. – М.: Медицина, 1988. – 320 с.
9. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 543 с.
10. Висотін М. Б. Вплив природних катаклізмів на стан мирного населення Волині протягом 1648–1657 рр. Історіографічний аспект / М. Б. Висотін // Українознавство. – К., 2014. – № 4. – С. 98–107.
11. Грицкевич В. П. С факелом Гиппократа. Из истории белорусской медицины / В. П. Грицкевич. – Минск: Наука и техника, 1987. – 271 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. – Т. 8. – 864 с.
13. Дневник Станислава Освенцима / Киевская старина. – К., 1882. – №5. – С. 433–451.
14. Добромильская летопись / Упор. В. Б. Антонович // Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. 240–241.
15. Енциклопедія історії України / [В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віденський та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – 672 с.
16. Замалинський В. Чернігівський літопис – цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. О. Замалинський, А. М. Гранчак // Архіви України. – К., 1989. – № 5. – С. 56–74.
17. Зуева Л. П. Эпидемиология / Л. П. Зуева, Р. Х. Яфаев. – СПб.: Фолиант, 2005. – 752 с.
18. Инфекционные болезни и эпидемиология / [Покровский В. И., Пак С. Г., Брико Н. И., Данилкин Б. К.]. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2007. – 816 с.
19. Краткая история о бунтах Хмельницкого и войн с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжение двенадцати лет, начиная с 1647 г. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1846. – С. 1–56.
20. Кулишер И. М. История экономического быта Западной Европы / И. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2004. – Т. 2. – 573 с.

21. Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) / П. Кулиш. – Москва: Университетская типография, 1889. – Т. 3. – 415 с.
22. Летопись событий в юго-западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. – Киев: Издана Временною Комиссиею для разбора древних актов, 1848.
23. Літопис Самовидця / Упор. Я. І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
24. Львівський літопис і Острозький літописець / Упор. О. Бевзо. – К.: Наукова думка, 1971. – 206 с.
25. Межигорская летопись / Упор. В. Антонович // Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новинского, 1888. – 386 с.
26. Мыцык Ю. А. «Літописець» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. / Ю. А. Мыцык // Летописи и хроники. – М., 1984. – с. 219–234.
27. Мыцык Ю. А. Украинские краткие летописцы конца XVII – начала XVIII в. / Ю. А. Мыцык // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. Сборник научных трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – С. 34–41.
28. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг / Упор.: Сухих Л. А., Страшко В. В. – К.: ВІПОЛ, 2008. – 1012 с.
29. Особо опасные инфекции: холера, чума, контагиозные геморрагические лихорадки / [Рябokonь Е. В., Ушенина Н. С., Савельев В. Г., Машко О. П.]. – Запорожье: ЗГМУ, 2014. – 95 с.
30. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
31. Токаревич К. Н. По следам минувших эпидемий / К. Токаревич, Т. Грекова. – Ленинград: Лениздат, 1986. – 102 с.
32. Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (два місяці української політики 1648 р.) / С. Томашівський. – Львів: Вчора і нині, 1914. – 160 с.
33. Туркестанов Н. Сокращенный календарь на тысячу лет (900 – 1900), составленный для проверки годов в летописях / Н. Туркестанов. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868.
34. Урланис Б. Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (историко-статистическое исследование) / Б. Урланис. – Санкт-Петербург: Полигон, 1994. – 560 с.
35. Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления). – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1941. – 436 с.
36. Филиппов Б. А. Европейский мир X–XV вв. / Филиппов Б., Ястребицкая А. – М.: ИНТЕРПРАКС, 1995. – 420 с.
37. Хмельницкая летопись / Упор. О. И. Левицкий // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–81.
38. Хроніка з літописців стародавніх / Упор. Мицик Ю. А., Кравченко В. М. – К.: Наукова думка, 1992. – 336 с.
39. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАК України). – Ф. 25, оп. 1, спр. 186.
40. ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 215.
41. ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 263.
42. ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 273.
43. ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 276.
44. ЦДІАК України. – Ф. 26, оп. 1, спр. 49.
45. ЦДІАК України. – Ф. 28, оп. 1, спр. 89.
46. ЦДІАК України. – Ф. 28, оп. 1, спр. 93.
47. Carr-Saunders A. The population problem. A study in human evolution / A. Carr-Saunders. – Oxford: Clarendon press, 1922. – 532 s.
48. Charewiczowa Ł. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie / Ł. Charewiczowa. – Lwów: Nakładem towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 1930. – 90 s.

49. Jemiołowski M. Pamiętnik Mikolaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, ziemianina województwa Bełzkiego, obejmujący dzieje Polski od roku 1648 do 1679 spólcześnie, porządkiem lat opowiedziane / M. Jemiołowski. – Lwów, 1850. – 160 s.

50. Józefowicz J. Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej, a zwłaszcza historia arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce / J. Józefowicz. – Lwów: W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, nakładem Wojciecha Manieckiego, 1854. – 506 s.

51. Sulimirskij F. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / F. Sulimirskij, B. Chlebowski, W. Walewski. – Warszawa: Druk «Wieku» Nowy-Świat, 1880. – T. 1. – 960 s.

52. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://museum.dp.ua/object_2-8.html

REFERENCES

1. ANDRIEIEVA, S. (1999). Organization of the Struggle against Plague on the Zaporizhzhia-Tatar Border during New Sich. *Pivdenna Ukraina XVIII–XIX st. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU* (Southern Ukraine of the 18th–19th Centuries. Proceedings of the Southern Ukraine History Laboratory of Zaporizhzhia State University), Vol. 4 (5). Zaporizhzhia, pp. 143–151. [in Ukr.]

2. ANDRIEIEVA, S. (2010). Introduction of Quarantines on the Southern Borders of Liberties during New Sich (1734–1775). *Ukraina kriz viky: zbirnyk naukovykh prats na poshanu akademika NAN Ukrainy, profesora Valeriia Smoliiia*. (Ukraine through Ages: Collected Scientific Works in Honor of Valerii Smolii, Academician of NAS of Ukraine). Kyiv, pp. 608–623. [in Ukr.]

3. TELEHIN, D., VYNOKUR, O., TYTOVA, I., SVIESHNIKOV, I. (1997). *Archaeology of the Ukrainian Cossack Era*. Kyiv: IZMN, 336 p. [in Ukr.]

4. *Archives of South-Western Russia, Published by the Provisional Commission for the*

Analysis of Ancient Acts, Established under the Governor-General of Kyiv, Podol, and Volhynia. (1861). Vol 1, Part 2. Kyiv, 622 p. [in Rus.]

5. *Archives of South-Western Russia, Published by the Provisional Commission for the Analysis of Ancient Acts, Established under the Governor-General of Kyiv, Podol, and Volhynia*. (1861). Vol. 4, Part 3. Kyiv, 1100 p. [in Rus.]

6. BARANOVYCH, O. (1930). *Populating Volhynia Voivodeship in the First Half of the 17th Century*. Kyiv: Ukrpolihrafobiednannia, 13 druk. im. Lenina, 156 p. [in Ukr.]

7. BARASH, S. (1989). *The History of Crop Failures and Weather in Europe*. Leningrad: Hidrometeoizdat, 236 p. [in Rus.]

8. BELYAKOV, V. (1988). *Military Hygiene and Epidemiology*. Moscow: Medytsyna, 320 p. [in Rus.]

9. BRODEL, F. (1995). *Material Civilization, Economy, and Capitalism*. Vol. 1. Kyiv: Osnovy, 543 p. [in Ukr.]

10. VYSOTIN, M. (2014). Impact of Natural Disasters on the Civilian Population of Volhynia during 1648–1657. *Historiographical Aspect. Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4. Kyiv, pp. 98–107. [in Ukr.]

11. HRYTSKEVYCH, V. (1987). *With the Torch of Hippocrates. From the History of Belarusian Medicine*. Mynsk: Nauka i tekhnika, 271 p. [in Rus.]

12. HRUSHEVSKY, M. (1956). *History of Ukraine-Rus*. Vol. 8. New-York: Knyhospilka, 864 p. [in Ukr.]

13. *Journal of Stanislav Osventsim*. (1882). *Kiyevskaya starina* (Kyiv Antiquities), (5). Kyiv, pp. 433–451. [in Rus.]

14. ANTONOVICH, V., comp. (1888). *The Dobromil Chronicle*. In: *Collection of Chronicles Relating to the History of Southern and Western Russia, Published by the Commission for the Analysis of Ancient Acts under Kiev, Podol, and Volhynia Governor-General*. Kyiv, pp. 240–241. [in Rus.]

15. SMOLII, V., VERSTIUK, V., VIDENSKYI, S. (2005). *Encyclopedia of Ukrainian History*. Vol. 3. Kyiv: Naukova dumka, 672 p. [in Ukr.]

16. ZAMALYNSKYI, V., HRANCHAK, A., comps. (1989). Chernihiv Chronicle as a Valuable Source of Ukrainian History in the Late 16th – First Half of the 17th Century. *Arkhivy Ukrainy* (The Archives of Ukraine), (5). Kyiv, pp. 56–74. [in Ukr.]
17. ZUYEVA, L., YAFAYEV, R. (2005). *Epidemiology*. Saint Petersburg: Foliant, 752 p. [in Rus.]
18. POKROVSKIY, V., PAK, S., BRIKO, N., DANILKIN, B. (2007). *Infectious Diseases and Epidemiology*. Moscow: GEOTAR-Media, 816 p. [in Rus.]
19. A Short Story about Khmelnytsky Riots and Wars with Tatars, Swedes, and Ugric People during the Reign of Vladislav and Casimir for Twelve Years since 1647. (1846). *Chteniya v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossyiskikh pri Moskovskom universitete* (Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at the Moscow University). Moscow, pp. 1–56. [in Rus.]
20. KULISHER, I. (2004). *History of the Economic Life of Western Europe*. Vol. 2. Chelyabynsk: Sotsium, 573 p. [in Rus.]
21. KULISH, P. (1889). *The Separation of Little Russia from Poland (1340–1654)*. Vol. 3. Moscow: Universitetskaya tipografiya, 415 p. [in Rus.]
22. *Chronicle of Events in South-Western Russia in the 17th Century*. Compiled by Samoil Velichko, Former Secretary of the Zaporozhye Army Chancellery. (1848). Kyiv: Published by Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts. [in Rus.]
23. DZYRA, Ya. (1971). *Chronicle of Samo-vydets*. Kyiv: Naukova dumka, 208 p. [in Ukr.]
24. BEVZO, O. (1971). *Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler*. Kyiv: Naukova dumka, 206 p. [in Ukr.]
25. ANTONOVICH, A. (1888). Mezhygorye Chronicle. In: *Collection of Chronicles Relating to the History of Southern and Western Russia, Published by the Commission for the Analysis of Ancient Acts under Kiev, Podol, and Volhynia Governor-General*. Kyiv: Tipografiya H. T. Korchak-Novinskogo, 386 p. [in Rus.]
26. MYTSYK, Yu. (1984). “Chronicler” of the Dvoretsky: A 17th-Century Monument of Ukrainian Chronicle. *Letopisi i khroniki*. (Chronicles and Annals). Moscow, pp. 219–234. [in Rus.]
27. MYTSYK, Yu. (1978). Ukrainian Short Chroniclers of the Late 17th – Early 18th Century. *Nekotoryye problemy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya. Sbornik nauchnykh trudov* (Some Problems of Domestic Historiography and Source Study. Collection of Scientific Papers). Dnepropetrovsk: Dnepropetrovsk University of the Humanities, pp. 34–41. [in Rus.]
28. SUKHYKH, L., STRASHKO, V. (2008). *National Liberation War in Ukraine of 1648–1657. Collected Documents of Record Books*. Kyiv: VIPOL, 1012 p. [in Ukr.]
29. RYABOKON, E., USHENYNA, N., SAVELYEV, V., MASHKO, O. (2014). *Especially Dangerous Infections: Cholera, Plague, Contagious Hemorrhagic Fevers*. Zaporozhye: Zaporozhye State Medical University, 95 p. [in Rus.]
30. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century. (1648–1676)*. Kyiv: Alternatyvy, 352 p. [in Ukr.]
31. TOKAREVYCH, K., GREKOVA, T. (1986). *In the Wake of Past Epidemics*. Leningrad: Lenizdat, 102 p. [in Rus.]
32. TOMASHIVSKYI, S. (1914). *Bohdan Khmelnytsky's First Campaign in Galicia (Two Months of Ukrainian Politics in 1648)*. Lviv: Vchora i nyni, 160 p. [in Ukr.]
33. TURKESTANOV, N. (1868). *A Shortened Calendar for a Thousand Years (900–1900), Compiled for Checking the Years in the Annals*. Saint Petersburg: Pechatnya V. Golovina. [in Rus.]
34. URLANIS, B. (1994). *History of Military Losses. European Population and Wars. Human Losses of the Armed Forces of European Countries in the Wars of the 12th–20th Centuries (Historical and Statistical Study)*. Saint Petersburg: Poligon, 560 p. [in Rus.]
35. URLANIS, B. (1941). *Population Growth in Europe (Experience of Calculations)*. Moscow: OGIZ – Gospolitizdat, 436 p. [in Rus.]

36. FILIPPOV, B., YASTREBITSKAYA, A. (1995). *European World of the 10th–15th Centuries*. Moscow: INTERPRAKS, 420 p. [in Rus.]
37. LEVITSKIY, O. (1878). *Khmelnitsky Chronicle. Chronicle of Samovidets on the Newly Opened Lists*. Kyiv, pp. 77–81. [in Rus.]
38. MYTSYK, Yu., KRAVCHENKO, V., comps. (1992). *Chronicle of the Ancient Chroniclers*. Kyiv: Naukova dumka, 336 p. [in Ukr.]
- 39 – 46. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. [in Ukr.]
47. CARR-SAUNDERS, A. (1922). *The Population Problem. A Study in Human Evolution*. Oxford: Clarendon press, 532 p. [in Eng.]
48. CHAREWICZOWA, Ł. (1930). *Disasters in Ancient Lviv*. Lwów: Nakładem tawarzystwa miłośników przeszłości Lwowa, 90 p. [in Pol.]
49. JEMIOŁOWSKI, M. (1850). *Journal of Nicholas Jemolowski, a Cavalry Officer (Towarzysz) of a Light Cavalry Banner, Owner of Belz Voivodeship, Covering the History of Poland from 1648 to 1679*. Lwów. [in Pol.]
50. JÓZEFOWICZ, J. (1854). *Chronicle of Lviv from 1643 to 1690, Generally Covering the History of Ancient Red Rus, Especially the History of Lviv Archbishop of That Time*. Lwów: W drukarni zakładu narod. im. Ossolińskich, nakładem Wojciecha Manieckiego. [in Pol.]
51. SULIMIRSKIJ, F., CHLEBOWSKIJ, B., WALEWSKIJ, W. (1880). *Geographical Dictionary of Polish Kingdom and Other Slavic Countries*. Vol. 1. Warszawa: Druk “Wiek” Nowy-Świat. [in Pol.]
52. [Online]. Available at: http://museum.dp.ua/object_2-8.html [in Ukr.]

M. Vysotin

***Losses of Peaceful Population in Volhynia Caused by Epidemic Diseases
in the Years of Khmelnytsky Uprising
(Based on the Materials of Volhynia Voivodeship)***

Abstract

The article, based on a wide range of sources, in particular the documentary material from the Volhynia terrestrial and borough record books, analyzed within the interdisciplinary approach by applying the method of the epidemiological triad, researches a little-known problem of the losses of peaceful population in Volhynia voivodeship from epidemics during the Liberation War of the Ukrainian people in the mid-17th century under the leadership of B. Khmelnytsky.

It is noted that during the investigated period, the background for epidemic outbreaks in Volhynia, significant both in scale and consequences, was formed by three elements of the so-called “epidemiological triad”: 1) sources of the disease appeared (dangerous viruses); 2) population became highly susceptible to the negative effects of viruses; 3) persistent ways of transferring the disease from one person to another, as well as between separate groups, were established.

It is confirmed that the rapid spread of epidemics among civilians contributed to the redeployments of troops, as well as the escape of the very same population from epidemically dangerous regions.

It is discovered that epidemics of different levels of severity affected Volhynia in 1648, 1651, 1652, 1653, 1654, and 1656. A case of mass mortality of livestock in the region of Berestechko in the summer of 1651 is studied. It is suggested that this epizootic might be related to the outbreak of the epidemic in 1651.

The plague of 1652 is established to be the most powerful epidemic of all time in Khmelnytsky; the losses from it could amount up to 50% of Volhynia settlements and their residents.

It is concluded that, having caused a sharp decline in the population, the destruction of a number of settlements and the destruction of the Volhynia region’s economic system, the epidemics deepened the crisis created by military actions.